КОСТА ЦЪРНУШАНОВ

БЪЛГАРСКИТЕ НАРОДНИ ГОВОРИ И ЕДИНСТВОТО НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

СОФИЯ — 1968

ПОД РЕДАКЦИЯТА

НА ПРОФ. КОНСТАНТИН ПОПОВ

Езикът е най-мощното средство, чрез което хората общуват помежду си, като изразяват своите мисли, чувства и желания, а чрез писмените знаци за звуковете и техните съчетания в думи съхраняват за вечни времена постиженията на своя дух.

Колкото контактът между членовете на дадена общност е бил почест, толкова по-голямо единство е имало в техния език, и обратно — колкото по-изолирано са живеели частите на тая общност, толкова повече разлики са се явявали в езика им по звукове, граматични форми и строеж на изреченията. А за да се стигне до това, причините са от най-различно естество: 1) географски — пресечеността на терена от високи планински вериги, 2) политически — преселения под натиска на други народи, 3) търговски — общуване със съседни народи по реки и морета, 4) исторически — племенна или феодална раздробеност, 5) смешения с други народи било като завоеватели, било като заварени остатъци от победено население, било като колонисти по мирен — търговски — път, 6) икономически — единство на пазарите и свобода на групиране на населението по производствени нужди, източници и средства.

При наличието на толкова причини, които са влияли благоприятно или неблагоприятно за духовните връзки между частите на дадена общност, едва ли има в света език, който да няма свои диалектни разновидности. Но съществуват основни белези, които са заседнали дълбоко в отделните говорни цялости и като общи за всички ги обединяват в едно стройно цяло. Върху тях се изгражда и единният книжовен език, стоящ над всички говорни разлики.

Българският език е бил също под силното влияние на всички споменати причини. Големи планински вериги пресичат българската земя надлъж и шир и стоят като високи прегради между частите на един и същ народ. Исторически погледнато пък, през българската земя са минавали много народи, развивали се големи исторически събития, ставали са големи размествания на населението под натиска на византийски и

българското население от отделни области напускало родните огнища, за да се спаси от заколение, и бягало в чужбина или в по-тихи места, а на негово място се настанявало друго население — българско или инородно. Особено бежанците от Тракия и Македония в свободна България, на брой със стотици хиляди, са изменяли физиономията на цели области, като на мястото на турското или гръцкото население се настанявали те и му давали национален български колорит. Край нас или между нас са живеели турци, гърци, власи, албанци и др. и също са влияли върху езика ни. Но въпреки всичко това мощта на българския език е била толкова голяма и силата на духовното наследство от миналите велики времена толкова внушителна, че духовното единство на нашия народ е останало незасегнато в основите си. Не случайно българската народностна култура имала най-голям авторитет сред южните и източните славяни от средата на IX до XIV в. и нашето народностно възраждане през XIX в. се опря на нейната безсмъртна традиция. И само така може да се обясни цялостното историческо развитие на българския език по единен път върху целия простор на българската земя. Като разглеждаме езика на българските паметници от времето на Климент Охридски и видим колко съвременният ни български език се е отдалечил от тогавашния, ние оставаме удивени как това отдалечаване е вървяло закономерно и едновременно по всички български краища. Еволюцията е била поразителна по своето единство и се вършела в предели, които езикът ни е отбелязал с един строг печат, покриващ се в най-общи линии с историческите граници, в които се развивал държавният ни живот в древността. И което е най-удивително, закономерното развитие на езика ни е вървяло неизменно и през вековете на робството под турците, така че, когато възроденият български народ постепенно се освободи от черковнославянската книжовна традиция, се видя с единен нов език в едни здрави рамки, които днес обединяват всички отделни говори от разните български краища. Това говори, че в нашия народ е живял единен дух; във всички негови разклонения е действувала една и съща закономерност.

Нека затова се спрем най-първо на тая закономерност, която го отличава от всички други славянски езици. Ето нейните неизменни белези:

1. Българският език единствен от всички славянски езици е изгубил склонението на имената (падежните форми) и от синтетичен станал аналитичен. Казано с по-прости думи, това значи, че вместо да се изразява граматическото значение на думите чрез измененията на техните окончания, се използуват предлози, а самото име (съществително, прилагателно и пр.) остава неизменно или се мени само по число или род. Например на руски имаме: *я люблю отца, ты писал отцу, он пришел с отцом,* на български ще гласи: *аз обичам бащата, ти пишеш на бащата, той дойде с бащата.* На руски думата о т е ц мени окончанията си, а на български формата б а щ а т а остава неизменена.

2. Губейки склоненията, българският език единствен от всички славянски езици е развил членна форма, отделна за трите рода и двете числа на имената и с това още по-лесно минал към аналитичност.

3. Докато всички други славянски езици имат неопределителна глаголна форма (инфинитив), българският език се освободил от нея и я заместил с аналитични форми за отделните времена. На руски: *я не могу говорить, я буду говорить, надо итти* (*аз не мога да говоря, аз ще говоря, трябва да се отиде*) — неопределителната форма е неизменна, а на български се замества с форма за сегашно или бъдеще време или с безлична форма.

Тези три основни черти са най-очебиещите. Чрез тях веднага може да бъде позната българската реч. Освен тях обаче съществуват и други, присъщи единствено на българския език. Те са:

4. Аналитично образуване на степените за сравнение на прилагателните и наречията, а в известни случаи и на съществителните и глаголите чрез частиците *по-* и *най-* пред думата, която запазва неизменена началната си форма. Например: *добър (добрият), по-добър (по-добрият), най-добър (най-добрият); горе, по-горе, най-горе; ти си пó юнак от него, той е нáй юнак между всички; тебе пó те бива; аз нáй обичам приказките на Андерсен.* В другите славянски езици това явление в такъв размер е непознато; сравнителна степен те образуват чрез изменение на положителната степен. Няма степенуване нито при имената, нито при глаголите. Например в сръбския език:

добар — бољи — најбољи; зелен — *зеленији — најзеленији*
хрђав — гори — најгори; редак — ређи — најређи и пр.

Тук наистина има частица *нај,* но се прибавя към сравнителната степен.

5. Бъдеще време българският език образува също по аналитичен път — с помощта на частицата ЩЕ (в разните ѝ варианти) и сегашно време на глагола, докато в руския или сръбския език това става чрез сегашно време на спомагателния глагол и инфинитива:

я буду читать, ты будешь читать... мы будем читать...
ја ћу читати, ти ћеш читати... ми ћемо читати..... читаћу, читаћемо.

6. Българският език единствен си служи с двойното лично местоимение или с удвояване на обекта при имената и местоименията:

мене ме обичат; тебе ти пращат подарък; Ивана го хвалят...

На сръбски би било само с пълната форма на местоимението:

мене воле; теби шаљу поклон; Јована хвале...

7. Преизказното наклонение, което представява голямо богатство от изразни средства, е присъщо само на българския език. Например:

Другарите ми разказваха, че при падането аз
— *съм изгубил съзнание (минало свършено);*
— *уж съм бил изгубил съзнание (минало неопределено);*
— *насмалко щял съм да изгубя съзнание* (бъдеще в миналото).

С тези си особености българският език е очертал в общи линии следните свои географски граници: на север р. Дунав от Тимок до Черно море, на изток — Черно море, на юг — недалеч от Бяло море, а на запад и югозапад приблизително линията, която научно са установили авторитетните учени: Стефан Веркович — сръбски фолклорист и етнограф, и професор А. Селищев — голям руски славист. За западните и

южните граници на българския език Веркович говори особено обстойно в съчиненията си „Народне песме македонских бугара“ (Белград, 1860) и в „Топографическо-етнографический очерк Македонии“ (Петербург, 1889). Ето един цитат от второто съчинение, в което по-основно и сбито е очертана югозападната и западната българска езикова граница:

„Границата на юг се определя от р. Бистрица от нейните извори до устието ѝ, след това от Хортач, Вавро, Коломента, Какаво и Ерисово. На север от споменатите реки преобладава българският език...“ Към север, „като се почне от оная точка, откъдето тръгва планинската верига, която отделя Призренския санджак от Шкодренския, границата между българското и сръбското племе съставяват високите вериги на Шар, които се протягат чак до Качаник, където се съединяват с така наречената Скопска Черна гора... От Качаник до р. Морава границата минава по по-горе посочената Скопска Черна гора. Границата между българите и сърбите, обитаващи в Косовската равнина, е р. Морава... От р. Морава чак до Дунава... разговорният език... е еднакъв с езика на македонските и тракийските българи...“ (стр. 43—44).

Изследванията на Веркович, които той правел цели 30 години, напълно се потвърждават и от други сръбски учени, като Милован Видакович (1833), д-р Йован Суботич (1845), Йован Гаврилович (1863), Тумински (1868), А. Хаджич (1870), Васа Пелагич (1879) и др.

За отбелязване е, че приблизително същата граница откъм запад е посочена и от авторитетния за скопските учени Кърсте Мисирков в неговия етюд „Към въпроса за пограничната линия между българския и сърбо-хърватския езици“, обнародван в сп. „Българска сбирка“, год. XVII, кн. 1 и 2, 1910/11 г. На страница 100 в книга 2 на списанието той пише дословно: „Границата между българския и сърбо-хърватския език и народ е линията, която се захваща от десния бряг на Сава, върви на юг по водораздела на Колубара и Морава, след това по тоя на Сръбска Морава и Ибър към Скадър до Адриатическо море.“

За югозападната граница пък още по-нови и по-конкретни данни намираме у авторитетния руски лингвист проф .А. Селищев в неговата обстойна статия „Днешната югозападна граница на българската говорна област“, обнародвана в сп. „Македонски преглед“, год. VI, кн. 1, 1930 г. като част от съчинението му „Славяно-албански отношения“. Ето една съкратена извадка от нея:

„Българската югозападна езикова погранична линия, като се почне от планинските вериги на Горуша и Грамос и от р. Белица на юг, извива от селото Слимица към изток и по-нататък към север, към българското село Лобаница и към българо-албанското градче Биглища... Отива на северозападна посока... От с. Подбуче тя се отправя към южния бряг на Охридското езеро, към българския манастир „Св. Наум“... От Струга пограничната линия отива на запад от Дрин... По-нататък... на северозапад от хребета на Голо Бърдо... От селото Торбочани... преминава на другата страна на Дрин... надлъж по Дрин... Оттук, при хълма Кенок, границата се извива на изток към българското мохамеданско село Жернoница и по-нататък към Мавровите ханове... към Рудока планина, към превала Враца и към селата на Призренската

гора, разположена между Шар планина, Рудока планина и Коритник... От Гора... на североизток през Шар планина, от нейния връх Люботрън и оттам на изток, северно от българското село Рогачево, отива към положкия Дервент при Вардар и по-нататък на североизток към Скопска Черна гора..." (стр. 1–3).

Сравнени, тримата цитирани автори в нищо не си противоречат. Това говори за точността на изследванията им, макар и в различни години и при различни обстоятелства.

Няма съмнение, че в така очертаните граници се среща инородно население: албанци, турци, гърци, потурчени, погърчени или посърбени българи, но докъдето в тия граници звучи език с посочените особености, той е български, строго обособен, различен от всички други там.

Обаче в границите, които българският език си е начертал, са действували мощно посочените географски, исторически, политически и икономически фактори, които са създали доста голямо разнообразие от народни говори. В тия говори се кръстосват редица особености, които не са общи на всички, но се срещат в такива съчетания, че дават особена физиономия на всеки отделен говор. Чрез тях говорите едновременно си приличат с едни и се различават от други, но така, че се получава една сложна, верижна връзка помежду им. По тоя начин българските народни говори са свързани помежду си двояко: чрез общите белези, които ги обединяват в едно езиково цяло, независимо от второстепенните различия, и чрез частните, присъщи само на група говори, които се обединяват пак в едно цяло, но вече по верижна връзка. Силата на тази връзка се чувствува особено много в приликата на ония говори, които географски са твърде отдалечени един от друг, като напр. смолянският в Родопите и миячкият (галичко-реканският) чак към Албанските планини в Македония или шопският говор по Искър и мизийските говори към Дунава и Черно море. Това ярко ще проличи в следващото изложение.

Преди това обаче трябва да отбележим следното: понеже връзките между локалните говори се кръстосват най-причудливо, класификацията им в диалектни групи е мъчна и твърде условна. Наистина, в българската диалектология се говори за една класификация въз основа на географските области, но тя е повече ориентационна. Според нея съществуват така наречените териториални диалекти: 1) *източни говори* — които се подразделят на мизийски, балкански и рупски, всеки с подговори; 2) *западни говори* — които се подразделят на северозападни, югозападни и преходни. Но тъй като всеки от тях с частните си белези не представява нещо неповторимо в другите, а се кръстосва с тях в много отношения, ние няма да описваме всеки от тях поотделно, а ще разгледаме диалектните прилики и разлики по десетина основни белега и няколко езикови форми, които са от естество да оставят особено впечатление от дадения говор, като му придават индивидуален колорит. Без да смятаме, че с това ще изчерпим прегледа на диалектните различия в българския език, все пак въз основа на тия белези и форми ще имаме представа за отделните различия между българските говори, но същевременно и за тяхното неразривно единство.

Ето едно сбито изложение:

1. НАЙ-ОБЩОТО ДЕЛЕНИЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ГОВОРИ

То е ясно очертано по ятовия изговор, т. е. по изговора на старобългарския ЯТ (ѣ — едвойно). Едни български говори го произнасят като Я: *мляко, хляб, вяра, дядо, видях, изгърмя, пя* и в говора ще прозвучи: *Дя́до, ми вля голя́ма вя́ра"*, а други — като Е във всички случаи: *вѐра, млѐко, хлѐб, дѐдо, видѐх, изгърмѐх, пе* и ще звучи: *„Дедо ми вле голема вера"*. По този основен белег българските говори се делят на *източни* и *западни*. Границата между тях, т. н. ЯТОВА ГРАНИЦА, върви в едри линии по следните географски обекти: устието на р. Вит, през западната част на Никополско, после малко източно от Луковит и Плевен, после западно от Ловеч, западно от Тетевен, Пирдоп, Панагюрище, стига източно от Ихтиман, но западно от Пазарджик, пресича Разлога, минава западно от Гоце Делчев, спуска се източно от Петрич, но западно от Демирхисар (Валовища), върви източно от Кукуш и стига до Солун, като обхваща селата недалеч от този град: Сухо, Зарово, Негован, Градобор. В областта на якането остават Сярско, Драмско, Гоце Делчевско, източната половина на Солунско чак до р. Места, т. е. цяла Източна Македония.*

Якането като често срещан белег на езика прави особено впечатление. Подобно явление имаме и в сърбо-хърватския език, където старият ЯТ преминал в Е, ИЈЕ и И: *млеко, млиjеко, млико.*

2. ГОВОРИ СПОРЕД ЗАСТЪПВАНЕТО НА ГОЛЯМАТА СТАРОБЪЛГАРСКА НОСОВКА — Ѫ

Някога този знак се произнасял като О[н] (носово). Според произношението на тая носовка днес всички български говори — независимо дали якат или не — се делят на следните групи:

а) Ъ — говори. Те изговарят голямата носовка като днешното Ъ: *ръка, мъж, зъб, път, дъб, мъка, тъпан* и пр. Такова произношение е възприето от книжовния ни език. Така се говори в по-големия брой български селища, като например Видинско, Ломско, Никополско, Панагюрско, Търновско, Русенско, Старозагорско, Ямболско, Казанлъшко, Чирпанско, Ловешко, Плевенско, Пловдивско, Странджанско, Тракия, Котленско и пр. В Македония такова произношение намираме в южната и западната ѝ част до Албанските планини, а именно: Гостиварско, Дебърско, Стружко, Охридско, Преспанско, Леринско, Костурско,** Гевгелийско, Дойранско, Воденско, Кукушко, Солунско, Сярско, Демирхисарско,

---

* В по-далечното минало якането било повсеместно явление в българските земи, като достигало и до крайния югозапад. Според неотдавна открития във Ватиканската библиотека българо-гръцки речник от средата на XVI в. на костурски говор (с. Богатско), това личи в много примери: хляб, желязо, вядро, коляно, сяжен, простряно, невяста, ряка (река), вятер, сячиво и пр.

** В части от Костурско и Солунско (с. Сухо) се среща старобългарско произношение на голямата носовка — ЪМ, ЪН, в думите БЪНДА (бъда), ДЪМБ (дъб), ЗЪМБ (зъб), ГЪМБА (гъба), КРЪНГ (кръг), КЪНДЕЛЯ (къделя), ПЪНДАР (пъдар), РЪНКА (ръка), СЪМБОТА (събота), ГЪЛЪМБ (гълъб). А в крайния юг, към с. Нестрам, произношението е ОМ: ДОМБ, ЗОМБ или рядко ОН: ЖЕЛОНД (желъд).

Дунавската равнина (Кулско, Видинско, Плевенско и пр.). В югозападните говори тя преобладава, но се смесва с К' (кь) и Г' (гь). В Самоковско замяната е на ШЧ. Така е и в Южна Македония в отделни области. Така например ШТ — ЖД се чува в Гевгелийско, Воденско, Дойранско, Солунско, Пиянец, Малешевията и отчасти в Щипско, докато ШЧ — ЖЏ (жджь) се чува чак към Албанските планини — в Стружко, Охридско, Преспанско, Костурско, Леринско, Кайлярско, Банско, Благоевградско, Кукушко, Воденско (смесено), Кайлярско и др. По тоя начин по тия места ще се чуе: *„В моята къща* (каща или кашча) *свети свешча ношчем* (нощя). *Снощи вечер щерка ми щеше да пострада. Имам една врещa с лещa. На междата* (межджата) *имаше чужди деца"*.

б) Говори със замяна К' (кь) — Г' (гь). Тя звучи в думи като следните: *нокь, свекя, врекя, лекя, пракя, кьерка; мегю, мегя, рагям, вегьи, прегя, ъргя, вигя* и др. Как звучи това, личи от следния текст: *„Во мòята кỳкя свèти свèкя нòкье. Ймам èдна врèкя со лèкя. На мèгята ѝмаше тỳгьи дèца"*. (Примерът е на прилепски говор).

Такава замяна намираме главно в част от западна и северна Македония (Кумановско, Кратовско, Щипско, Скопско, Велешко, Тиквешко, Прилепско, Кичевско, Битолско). Както се каза по-горе, в останалата част на Македония замяната е с ШТ (ШЧ) и ЖД (ЖДЖ).

Тук обаче трябва да отбележим две неща:

1) Както ще се посочи по-подробно на друго място, замяната на ШТ с К' се среща и в югоизточните и доста западни български говори, застъпено в частицата за бъдеще време, която в тях гласи К'Е: *к'е дойда к'е пиша*. Така е в странджанския и тракийския говор, така е и в говорите на източно Софийско, Самоковско, Ихтиманско и пр.

2) Звуковете К' и Г' обаче се срещат сами по себе в много повече български говори, но вече развити не по пътя на замяната на* tj * dj, а по пътя на омекчаването (палатализацията) на съгласните Т и Д. Така например в Малкотърновско ще чуем: *бракье, цвекье, момчекя* (момчета), *ливагье, пъкь, девекь* (девет), *оцекь* (оцет); в Котел, Елена, Дряново ще прозвучи: *гяду* (дядо), *гьевер* (девер), *гьете* (дете), *вигях, зекь* (зет), *стукь* (студ); в Родопите, около Широка Лъка, веднага ще направи впечатление на всекиго: *вигьех, вогьеница, волькь, живокь, хогьъл* (ходел) и пр. Същото явление е и в доста западни говори: в Пиянечко, Кюстендилско Краище и в Западна Македония. Но думи, като *бракя, ливагье, цвекье, госкье, грозгье* и пр., както и частицата КЬЕ се срещат от единия до другия край на българската земя.

в) Говори със замяна Ч—Џ (дж). Чува се в думи като следните: *ноч, леча, свеча, вреча; меджа, раджа, веджи, преджа.* Така се говори в Трънско, Белоградчишко, Брезнишко, Босилеградско — в преходните говори.

4. ГОВОРИ СПОРЕД ИЗМЕНЕНИЕТО (ПРЕГЛАСА) НА СТАРИТЕ ЕРОВИ ГЛАСНИ Ъ, Ь

В старобългарския език Ъ и Ь имали отделно звучение, което в днешните ни говори отчасти се запазило, а отчасти двете гласни са се

изравнили или преминали в друга гласна: А, О или Е. По тоя начин имаме следните говори:

а) Говори със запазена ерова гласна. Получават се два случая: в единия Ъ остава неизменен, т. е. Ъ = Ъ: *сън, дъжд, бъз, въшка, зълва, лъжица, тъкмо, бъчва, лъже, дъска;* в другия случай Ь се изравнил с Ъ, т. е. Ь = Ъ: някога е било *дьнь, пьсь,* а сега се произнася *дън, пъс.* Така са получили ново произношение в следните думи: *старъц, съга* (сега), *лъсно, тънък, мъгла, цъфти* или *цвъти, тъмно, пън, шъпна, овън, силън, грозън.*

В книжовния ни език са застъпени и двата случая: първият напълно, вторият — частично, казва се: *тънък, мъгла, пън, тъмно,* но: *ден, сега, пес, лесно.*

Звученето на двете ерови гласни като Ъ имаме в преходните говори: Трънски, Брезнишки, Белоградчишки, Босилеградски, Кумановски, Скопска Черна гора, Кривопаланечко, Кратовско, а в източните български говори такова явление се отбелязва в Родопите — в областта Рупчос, в така наречения хвойненски говор (с. Хвойна, Наречен, Бачково и пр.). По тия места говорът с тези особености би звучал по следния начин:

„Едън старъц рече: „Добър дън, момче. Съга има тънка мъгла, та лъсно можеш да стигнеш до едън дзът (зид); зад тоя дзът има пъс, гледай да го излъжеш със нещо — да не те уапе."

б) Говори със заместване на еровата гласна с А. Думите получават следното звучение: *сан, даж(д), баз, вашка, бачва, лажица, лаже, даска, ка̀сно, та̀нак, ма̀гла, сабера, пан* (пън), *данак, песак, пѐтак, ога̀н, самна се, момак* и др. Така се говори в Ботевградско, Ихтиманско, Врачанско, източно Софийско, Самоковско, Пирдопско, Разложко, отчасти в Прилепско, Битолско, Велешко *(лажи, магла, лажица).* В тия области се чува: *„Дай ми танка даска. Векье е касно, сан ме налегна. Ете и даж(д) иде, не те лажа."*

в) Говори със заместване на еровата гласна с Ô или О. Сега вече горепосочените думи звучат като: *сôн, дôж(д), вôшка, бôчва, сôбери, та̀нок, ложа, вôнка, мôгла, ȍгон, пѐсок, пѐток, мȍмок, тѐжок, дȍбиток,* и пр. Така се приказва в Родопите, Станкедимитровско, Кюстендилско, Пиянец, Благоевградско, Петричко (не във всички случаи), както и в Прилепско, Кичевско, Галичко — Реканско, Велешко, Битолско, Охридско, Тетовско, Радовишко, Щипско, Гевгелийско, Воденско, Костурско и пр., но не навсякъде стопроцентово (в Прилеп: *дожд, сон,* но: *магла* вм. *могла).* Примери от Прилепско: *„Тѐжок сон ме на̀легна. Мȍмокот го собѝраше добѝтоко по дȍждо."*

г) Заместване на еровата гласна с Ê. Чува се сêн (сън), дêш (дъжд), пêн (пън), бêчва (бъчва). Това се среща само в Тетевенския и Еркечкия говор (в Поморийско и Варненско — две села).

5. ГОВОРИ СПОРЕД УПОТРЕБАТА НА СЪГЛАСНАТА Х.

Съгласната Х е твърде колеблива в българските говори. Някъде тя се застъпва пълно — и в началото, и в средата, и в края на думата; ня-

където — само частично, а в много говори тя липсва или се замества с В или Ф. По тоя начин имаме пак групи говори:

а) С пълна употреба на Х. Чува се: *бях, хубав, видяхме, слух, плъх, харесвам, хора, махам и пр.* Така е в книжовния ни език; в народните говори в Родопите, в централните говори (Габровско, Тревненско, Троянско, Ловешко, Карловско, Калоферско, Тракия (Хасковско, Харманлийско, Свиленградско, Елховско), Гоце Делчевско, Солунско.

б) С частична употреба на Х. Съгласната Х се изпуска в началото на думите и в средата между две гласни, така че се получава звученето: *ляб,* (хляб), *убаво, беeме, оди, дуа, снаа, ора* (хора), *връх, влах, кожух, дойдъх* и пр. Такава употреба на Х господствува в повечето български говори, между които и говорите в Гевгелийско, Воденско, Кукушко, Демирхисарско, Солунско, Сярско, Дойранско, Петричко, Пиянец, Малешевията (непоследователно). Там ще се чуе: *Убаво бе̂ме се наредѝли със снаа ми. На връх Кòледа дòйдъх с кожу̀х у тях (них).*“

в) Само с придихателно загатване на Х. Това става предимно на края на думата, но има случаи и в началото: *(х)айдуци, (х)арно, (х)убав, сна(х)а, дойдо(х), реко(х), виде(х), мисли(х).* Така звучи говорът в Софийско, Пиянец, Кумановско (отчасти), Кратовско, Радовишко, Щипско, Кочанско, Паланечко, Скопска Черна гора и др.*

г) Пълно изпускане на Х. Чува се само: *бе̂ме, ма̂ни, мъ* (мъх), *гре, орà* (орах), *снàа, ляп, òди, дрèй* (дрехи), *ўбус* (хубост), *видò* (видòх — видях), *чу* (чух), *дойдòме, дъ* (дъх) и пр. Това намираме в говорите на Варненско, Севлиевско, Свищовско, Пиянешко, Кюстендилско, Трънско, Белоградчишко, Брезнишко, Босилеградско, Цариbродско, Скопско, Велешко, Тиквешията, Прилепско, Битолско, Кичевско и пр.

д) Преминаване във В и Ф. Това виждаме в следните примери: *мува* (мувъ— муха), *крадява* (крадяха), *бява* (бяха); *сиромаф* или *сюрмаф, намериф, натувариф, снава* (снаха), *чакафме, уфо* (ухо), *уво* (ухо), *праф* (прах), *страф, чуф.* Това явление е доста разпространено в говорите на Шуменско, Казанлъшко, Троянско, Габровско и в Западна Македония: Скопско, Прилепско, Битолско, Кичевско, Велешко, Охридско, Реканско, Тетовско, Кумановско, т. е. в говори, пространствено много отдалечени един от друг.

6. ГОВОРИ СПОРЕД УПОТРЕБАТА НА СЪГЛАСНАТА Ф

Съгласната Ф е по начало чужда на българския език. Но тя е заседнала в доста наши говори под чуждо влияние, предимно в чуждите думи: *фенер, кафе, кофа, фурна* и пр. Обикновено тя се замества със звучната В, която на края на думите звучи като Ф: *лоф* (лов), *отзиф* (отзив). Затова имаме говори:

а) С преминаване на Ф във В. Споменатите думи звучат като *венер, вурна, каве, ватиф* (хванах), *виде* (фидè), *вира* (фира), *ву-*

---

* Това придихателно загатване може да се тълкува и като удължение на гласната поради изчезването на съгласната х.

стан (фустан), *вес* (фес), *авион* (афион), *вамилия* (фамилия), *вангла* (фанела), *вабрика* (фабрика) и пр. Тъй се чува в мизийските говори (главно в Шумен), отчасти в преходните говори: Трънско, Брезнишко, Босилеградско, Кумановско и пр. В Западна Македония това явление е силно в прилепските села, в Кичевско, Битолски Демирхисар и пр.

б) Със запазване на Ф. В останалите български говори ф се запазва.

7. ГОВОРИ СПОРЕД РЕДУКЦИЯТА НА НЕУДАРЕНИ ГЛАСНИ

Редукцията на неударените гласни е присъща само на отделни народни говори. Но тя е такова явление, което дава ярка физиономия на дадения говор и веднага бие в очи като рязка разлика по звучност от другите говори. При редукцията една неударена гласна се замества с друга, съседна на нея по учленение, и то: А с Ъ, О с У, Е с И или Ъ. Редукцията е диалектно явление, което няма отражение в книжовния език, макар че в говора на ония българи, чийто местен говор показва редукция, се чувствува това явление в книжовния им говор, при произношението. По тоя начин имаме 4 групи говори:

а) Без редукция. Това е в книжовния език, в западните говори и в цяла Западна Македония. Примери: *баща, дарове, зелено, девет, попадията, ясното небе, рекох, сватбата* и пр.

б) Частична редукция. Тук гласната А се замества с Ъ, а О с У или Ъ, както личи в следните примери: *бъщà, зелèну, дàруве, пупъдѝйъть, я̀снуту нѐбу, рѐкъх, свàтбъть, глъвàтъ* и пр. С такава редукция се отличават говорите смолянски, широколъшки (в Родопите), южните тракийски говори (Първомайско, Хасковско, Харманлийско, Свиленградско), Кайлярско, Разложко, Костурско и пр.

в) Пълна редукция. Гласните се заместват по посочения погоре ред: А с Ъ или У, О с У, Е с И или Ъ. Тогава получаваме следното звучение: *зилѐнуту, дѐвит, пупъдѝйъть, мисò, църиц̀ъ, нъ дàват* и пр. Тази редукция е типична за говорите в Сливенско, Свищовско, Търновско, Ст. Загорско, Троянско, Котленско, Чирпанско, в Тракия, в Родопите (в отделни говори), а в Македония тази редукция обхваща Гевгелийско, Воденско, Мъгленско, Дойранско, Кукушко, Солунско, Сярско, Петричко (непоследователно).

Образци от Чирпанско: „Ѝмълу инò врѐми идѝн цар, чи мнòгу усюрмъшàл и припàннъл и ѝмъл той дѐвийът дъщирѝ. Сигà, кътỳ усюрмъшàл, хỳкнъл дъ бя́гъ. . ."

Образци от Воденско: „Излизѐл еднъж дѐду Гòспут дъ си извѝде люйту нъ зѐмйътъ. Видѐл ъдну урàч — си òръ. Гòспут гу дуближѝл и му вѐле: „Кà ти òде ръбòт'тъ, сѝнку, ти спòре?" — „Ех, дѐду, съ мъчъм, ъмъ и Бок ки пумòжи. . ."

8. ГОВОРИ СПОРЕД ИЗГОВОРА НА СЪЧЕТАНИЯТА ЪЛ— ЛЪ и ЪР — РЪ

В народните говори тези групи съгласни имат различна форма и също дават колорит на езика. Съществуват няколко варианта:

а) Съчетания ЪЛ—ЛЪ, ЪР—РЪ. Срещаме ги в думи, като следните: *гълтам — глътка, мълча — млъкна, слънце, сълзи, жлъч, кълва — клъвна, кръв — кървав, връх — върховен, върба — Връбница, гърне — грънчар.* Както се вижда, Ъ застава ту пред, ту след Л или Р закономерно — според правилото да се избегне натрупването на повече съгласни. Това е възприето в книжовния ни език и в повечето източни говори, главно в централните балкански говори, върху които почива той.

б) Само съчетанието ЪЛ и ЪР. Разликата от горепосоченото се чувствува само в случаите, когато има натрупване на повече съгласни, както се вижда в думите: вълк, дълг, жълт, пълно, ябълка, кълве, гълтна, пълх (плъх); върба, Върбница, сърп, кърф, гърк, гърцки, сърце, т. е. не се спазва книжовното правило и във всички случаи Ъ е пред Л или Р. Така е в говорите в Панагюрско, Банско (само за ЪР), Велешко, Щипско, Галичко — Реканско, Гостиварско, Дебърско, Леринско, Костурско, Воденско, Кайлярско, Солунско, Кумановско (не повсеместно), а в единични случаи в Скопско и Тетовско *(дълго, сълзи)*... Ефектът от този говор е близък до книжовния.

в) Само съчетанието ЛЪ и РЪ. Ето примери: *влък, длъг, плъх, глътка, жлът, жлъч, слъзи, слънце, клъна се, плъно; кръв, сръп, връба, на връха, мрътав, цръна, пръва, сръце.* Така се говори в Пирдопско, Софийско, Разложко (само за РЪ — без Банско), отчасти в Трънско, Кумановско, Ениджевардарско и в говора на ловешките помаци (галатския говор). Единични случаи в Скопско (длъг, слънце) и в Тетовско (слъзе, длъг).

Ефектът от тези говори е по-особен при случаите, които накърняват книжовното правило, особено като зачестят, както е в следните изречения: *„Клъне жената и слъзи рони. На връха на връбата црън гарван грачи."*

г) Изпускане на Л от съчетанието ЪЛ—ЛЪ. Например: *вък, жъто, пъно, дъго, сънце, съзи, гътам, въна, ябъка, бъа* (бълха), *пъх* (плъх), *мъзе, (мълзи)*. Това е характерно за говора в Станкедимитровско (южната част), Разложко, Благоевградско, Малешевско, Пиянец (Пехчево, Берово), Кочанско, Тиквешко, Марийово, Петричко, Кюстендилско (отчасти). С тази особеност говорът по тия места също звучи малко странно: *„Вък да те изеде. Къне жената и съзи гъта, та напъни бело гърло."*

д) Изменение в ОЛ и ОР. При такова съчетание думите звучат малко по руски: *вôлк, жôлто, пôлно, дôлго, сôнце, сôлзи, гôлтам, вôлна, яболка, болхà* (бôлва), *мôлзи; вôржа, дôржа, вôрба, да скôрша, пôрф, кôрф*... Така се говори в Родопите (Смолянско, Чепинско), а в Македония: само съчетанието ÔЛ — в Прилепско, Битолско, Кичевско, Битолски Демирхисар, Поречията, Крушовско, Тетовско (с оттенък ОУ: воулк), Преспа (също), Охридско, а съчетанието ОР се среща у торбешите в Скопско (*„кя скорша"*). И това звукосъчетание дава особен коло-

рит на говора: *„Кòлни жèната и сòлзи рòни. Волк да те я̀ди. На вòрвона вòрбата гàрван лист дòржи“.*

е) Замяна на цялото съчетание с У. Това виждаме в думите: *вук, жуто, дуго, пуно, вуна, ябука и пр.* Това се среща в Ихтиманско (отчасти), Самоковско (смесено с ЪЛ), Станкедимитровско, Кюстендилско, Каменишко (западно от Кюстендил), Трънско, Брезнишко, Скопско, Кр. Паланка, Кумановско. Но в тия говори няма единство в това отношение, защото се казва *вук, вуна, мучи, музе, пун,* но и: *съза, гътам, кънем се, жът, сънце, дъбок;* в Кумановско: *кълне, прокълне, глътка* и пр.

9. ГОВОРИ СПОРЕД УДАРЕНИЕТО.

Ударението в българския език е динамично; само в отделни говори то е постоянно в известен смисъл. С оглед на него имаме четири разновидности в говорите:

а) С непостоянно (алтернативно) ударение. То не е подчинено на никакъв строг закон и може да пада на всяка по ред сричка. При това при членуването или във формата за множествено число то може да се мести: *вя̀тър — ветровѐ, бряг — брегъ̀т — брегове́.* Такова е ударението в книжовния ни език и в най-големия брой народни говори, без обаче да има еднаквост за всяка дума: *хòдих — ходѝх, òбед — обя́д* и т. н. Това ударение дава най-големи възможности в поезията за съвършена и разнообразна ритмика. В Македония то е отлика на говорите в Кумановско, Скопска Черна гора, Кратовско, Радовишко, Щипско, Кочанско, Струмишко, Паланечко, Св. Николско, Пиянец, Малешевията, Благоевградско, Разложко, Гевгелийско, Воденско, Кукушко, Дойранско, Сярско, Гоцеделчевско и пр.

б) С ударение на втората сричка от края. Примери: *воденѝца, Софѝя, бугàрски, голѐма, гòлем, голѐми, врàта, учѐно, дѐте, отѝде дòма.* Само при членуването не се спазва това правило: *голѐми — голѐмите.* Така се говори в Костурско, Леринско, Кайлярско, Тиквешко. В повечето случаи то прави впечатление като книжовното.

в) С ударение на третата сричка от края. Примери: *водѐница, воденѝчари, воденичàрите; Сòфия, бу̀гарски, гòлема, òтиде у̀чено дѐте...* Такава закономерност показват говорите само в Западна Македония между Вардар и Черна до нейния завой и на запад от тях. Това са говорите на Скопско (без Скопска Черна гора), Велешко, Тетовско, Битолско, Кичевско, Прилепско (без Марийово), Ресенско, Охридско, Стружко, Реканско. Как звучат тези говори по ударение се вижда в следната песен от Прилепско:

шчо ми дòйдоа ту̀рци дѐбрани,
ми кондѝсаа в Смòлани.
Я побàраа сѐстра Мàрия,
гюзель Пѐткана нѐвеста...

г) С две ударения: Среща се в думи като следните: *я́ребѝца, кàтерѝца, крàставѝца, рàботѐте, гòспойцàта* и пр. — многосрични думи. Такова ударение имат говорите в Разлога и в Родопите (Чепинско).

10. ГОВОРИ СПОРЕД ЧЛЕННАТА ФОРМА НА ИМЕНАТА.

Аналитичното развитие на българския език е отишло дотам, че в неговите разклонения са се развили три основни вида член, и то за трите рода и двете числа на съществителните, прилагателните, числителните имена и местоименията. При това един от тия три вида член — книжовният, има и свои разновидности, типични за отделни говори. Нека ги разгледаме накъсо:

а) Говори с определителна членна форма — ЪТ, — ТА, — ТО, — ТЕ, —ТА. Този член е единствено възприет в книжовния ни език, както следва: *моливът, водата, зърното, моливите, водите, зърната.* Но този вид членна форма има и свои разновидности за мъжки род ед. число в народните говори по произношение и пълнота, някои от които не са книжовни: Те са:

1) с пълен член за м. род ед. число — ЪТ: човекът, волът, градът, мъжът. Той е книжовен и най-разпространен в говорите на Габровско, Ловешко, Севлиевско, Тревненско, Карловско, Калоферско, Казанлъшко, Странджанско, Котелско, Еленско, Дряновско, Трънско, а в Македония: в Кумановско, Кратовско и др., където се чува: *Малйът брат рекнал: „Не мож' да га носу темянът!" А братът, по-старйът рекнал: „Пали га!"*

2) с пълен член за м. род на — ОТ: човекот, волот, градот, мажот. Такъв член се среща в Родопите (Смолянско и Чепинско). Тетевенско, Велинградско, а в Македония — в повечето говори, но с непостоянна по пълнота форма.

3) с непълен член за м. род — Ъ: градъ, човѐкъ, вѐлъ, мъжъ. Тази форма се приближава до непълния член в книжовния език и се среща в Панагюрско, Видинско, Ломско, Оряхово, Плевенско, Търновско, Габровско.

4) с непълен член за м. род на — А: градà, човѐка, вòла, мъжà. И тая форма е близка до книжовния непълен член и се среща в Пирдопско, Луковитско, Ботевградско, Ихтиманско и др.

5) с непълен член на —О: *гра̀до* (градò), *човѐко, вòло, мъжò, (мàжо).* Този член е твърде разпространен в мизийските говори (особено в Шуменско), Самоковско и в цяла Западна България. (Врачанско, Софийско, Благоевградско, Разлога, Петричко, Пиянец). Успоредно с пълната форма — ОТ този член се употребява в Скопско, Велешко, Прилепско, Битолско, Кичевско, Охридско, Щипско, Кочанско, Костурско и пр.

Произходът на определителния член —ЪТ, —ТА, —ТО и пр. идва от старобългарското показателно местоимение ТЪ, ТА, ТО.

Особен случай представява членът за ж. род на съгласна; той е също — ЪТ: радостът, хубостът (в Габровско), и членът за множ. число ТО за думи с окончание за мн. ч. на Е: *офчаре-то, гълъбе-то, българето.* Среща се в Разложко, Пиянечко, Малешевията и пр.

Трябва също да се подчертае, че разликата между пълния и непълния член не е строго приложима. В практическия говор — даже в книжовния ни език — господствува най-много непълният член в двете си

форми: на А и О. Също така в текущия говор не е строга разликата между краткия член А и Ъ, тъй като при произношението в повечето случаи се чува междинен звук Аъ.

б) Говори с тройна членна форма. В отделни български говори, покрай определителния член ЪТ (ОТ) се срещат още два вида показателен член, с които се означават близки или далечни за говорителя предмети. Употребяват се при разговорната форма. Членът за показване на съвсем близки до говорителя предмети за трите рода и двете числа е: — ЪВ (ОВ), —ВА, —ВО, —ВЕ, —ВА: *ученикъв (учеников), учителкава, селово, учениците, учителките, селава.* Тази членна форма се развила от старобългарското показателно местоимение ОВЪ, ОВА, ОВО. Употребява се за словесно посочване на предметите по следния начин: *„Вземи книгава, мастилово, моливъв (моливов)“.* Слушателят веднага разбира, че предметите са в ръцете на говорителя или съвсем край него и се насочва към тях, ако е далече. Същото е и за предметите в близост: *„Заведи човъкъв (човеков) при татко ти.“* Ако предметите са отдалечени от говорителя, той си служи с друг показателен член — пак за трите рода и двете числа: —ЪН (ОН), —НА, —НО, —НЕ, —НА: *ученикън (ученикон), учителкана, селоно, учениците, учителкине, селана.* Тази членна форма се развила от старобългарското показателно местоимение ОНЪ, ОНА, ОНО. Явно е, че и двата вида член имат значение почти само в разговорната реч, когато говорителят се обръща към своя събеседник и насочва вниманието му към отделните предмети в зависимост от тяхната отдалеченост от него. Например майка се обръща към дъщеря си: *„Повикай женана и детено при нас да си починат“* (значи те са били по-далеч, но след като са дошли близо, майката отново казва): *„Хайде сега дай на женава и детево по един стол, приближи я малана маса до тях, покрия с покривкава и ги почерпи от нашето грозде“.* Тук са употребени трите вида член.

Употребата на двата вида показателни членове се среща в трънския говор, а в Македония ги намираме в Кумановско (северната част), Скопско, Велешко, Прилепско, Охридско, Тетовско, Галичко — Реканско, Крушовско, Кичевско, Поречията. В Родопите тройната членна форма се среща в смолянския, хвойненския и широколъшкия говор, обаче вместо показателната форма —ОВ, — ВА, — ВО там се употребява — ОС, (—ЪС), СА, СО, СЕ: *мажòс, женàса, детèсо, женѝсе.* Тази членна форма се развила от старобългарското показателно местоимение СЪ, СИ, СЕ.

Във всички останали говори съществува само членната форма ЪТ, ТА, ТО. В Македония двете показателни форми *не съществуват* в Щипско, Малешевията, Струмишко, Гевгелийско, Воденско, Костурско, Леринско, Разложко, Петричко, Пиянешко, Благоевградско, Солунско, Сярско и пр.

Двойната показателна членна форма е ценна потънкост в изразните средства подобно на френското celui-ci, celui-là и би трябвало да намери място в книжовния ни език.

11. ГОВОРИ СПОРЕД ОКОНЧАНИЕТО НА 1 Л. ЕД. ЧИСЛО, СЕГ. ВРЕМЕ НА ГЛАГОЛИТЕ. ОТ I И II СПРЕЖЕНИЕ

Колкото и да изглежда на пръв поглед незначителна, разликата на говорите според окончанието на първо лице ед. число, сегашно време на глаголите прави впечатление поради честотата на случаите. В това отношение имаме три типа говори:

а) С окончание на Ъ: *пишъ, седъ (седйъ), беръ, метъ.* Среща се в говорите на Габровско, Тревненско, Троянско, Ловешко, Карловско, Калоферско. Това окончание е близко до книжовното, което се колебае между Ъ и А.

б) С окончание на А: *пиша, седа, бера, мета, носа, върва, тича, има, кажа.* Тази форма е постоянно явление в говорите на Сливенско, Ямболско, Бургаско, Новозагорско, Старозагорско, Чирпанско, Ботевградско, източно Софийско, Самоковско, Кюстендилско, Радомирско, а в Македония — в Дебърско, Гостиварско, Галичко — Реканско (обхваща и III спрежение), Преспа, Костурско, Леринско, Стружко, Сярско, част от Велешко (Клепата), части от Скопско (торбешите), Солунско, Пиянец, Малешевията, Разложко, Благоевградско и др.

в) С окончание на М: *пишам (пишем), спим (спиям), берам, метам, ходим* и пр. Така се говори в преходните говори в Трънско, Брезнишко, Белоградчишко, Царибродско, Босилеградско; също в Берковско, Родопите (Смолянско), Панагюрско, Кюстендилско, Софийско, Ботевградско, а в Македония: в Скопско, Велешко, Прилепско, Битолско, Охридско, Кичевско, Щипско, Кочанско, Гевгелийско, Воденско, Кукушко и пр.

Разликата между говори с окончание на М от останалите говори се чувствува добре в текстове като следните:

1) „В петък аз отивам първо на пазар да купя месо, после бързам да се върна у дома, да седна да пиша на домашните."

2) „В петък *аз одим* първо на пазар *да купам (купим)* месо, после бързам *да се върнем* дома, *да седнем (седнам) да пишем (пишам)* на домашните."

Съществуват и особени случаи: *с окончание У: да дойду, да виду,* както е в Кумановско и Скопска Черна гора, *с окончание О: аз берò, плетò, метò,* както е в някои говори в Родопите; *с окончание Е:* аз *мòлe, гòне, отворè* и пр. — както е в Чепинско.

12. ГОВОРИ СПОРЕД ОКОНЧАНИЕТО НА ПЪРВО ЛИЦЕ ЕДИНСТВЕНО ЧИСЛО МИНАЛО НЕСВЪРШЕНО ВРЕМЕ НА ГЛАГОЛИТЕ

В едни говори това окончание е Х, в други В (Ф), а в трети — ЩЕ.

На Х минало несвършено време завършва в книжовния език и в повечето народни говори в България. В Македония се среща редовно в Гевгелийско, Воденско, Кукушко, Дойранско, Костурско (отчасти), Пиянец, Малешевията и пр.

С окончание В (Ф) — *пишев (ф), работеф, чуф, утидоф, чакаф,*

кафме, бява, крадява — се отличават говорите в Шуменско, Троянско, Габровско, а в Македония: в Скопско, Тетовско, Прилепско, Велешко, Битолско, Охридско, Тиквешията.

С окончание ШЕ — *я мислеше, аз пишеше, четеше, работеше* — завършва 1 л., ед. число минало несвр. време в говора на Плевенско, Михайловградско, Босилеградско, Белоградчишко, Кюстендилско, Костурско, Пиянец, Кумановско. А във Видинско особено явление е *окончанието ШЕМ: аз имашем, играешем, сечешем* и пр. Но тези форми са ограничени по селища.

13. ГОВОРИ СПОРЕД УПОТРЕБАТА НА ЛИЧНОТО МЕСТОИМЕНИЕ ЗА III ЛИЦЕ

Голям брой български говори, може би една третина, се отличават с употребата на личното местоимение ОН, ОНА, ОНО, ОНИ. Това са говорите в Софийско, Врачанско, Видинско, Станкедимитровско, Трънско, Самоковско, Радомирско, Кюстендилско, Ломско, Босилеградско и пр., а в Македония: в Кумановско, Скопско, Тетовско, Велешко, Щипско, Малешевията, Пиянец, Гевгелийско, Дойранско, Петричко, Ениджевардарско, Тиквешията.

В останалите български говори, както и в книжовния ни език се употребява личното местоимение ТОЙ, ТЯ (ТАА) ТО (ТОО), ТЕ (ТИЕ). В Македония това е редовно явление в Прилепско, Кичевско, Поречията, Битолско, Ресенско, Охридско, Костурско, Леринско, Демирхисарско, Солунско, Сярско, Кукушко, Разложко и др.

14. УПОТРЕБАТА НА ЧАСТИЦАТА ЗА БЪДЕЩЕ ВРЕМЕ В РАЗНИТЕ ГОВОРИ

Частицата за образуване на бъдеще време в книжовния език е ЩЕ: *ще дойда, ще пиша, ще говоря* и пр. Така е и в централните балкански говори, върху които почива книжовният език. Но в останалите говори частицата за бъдеще време има много разновидности и може да се каже, че тя е най-пъстрото езиково явление в нашия език. Тези разновидности са ШЕ, ШИ, ШЪ, ЖА, ЖЪ, ЗА (ЗЪ), СА, КЬЕ, КЯ, ЧЕ.

Разновидността ШЕ — *ше пиша, ше чета* — е втора по разпространение в България и обхваща Оряховско, Белослатинско, Михайловградско, Врачанско, изт. Софийско, Бургаско, Ивайловградско, Търновско, Провадийско, Разградско и др. Разновидността ШИ е само редукция от ШЕ. Тя се среща в Елховско, Ямболско, Новозагорско, Карнобатско и пр.

Разновидността ШЪ — *шъ пиша, шъ чета, шъ работя* — е също много разпространена по България, и то в Плевенско, Старозагорско, Г. Оряховско, Коларовградско, Смолянско, Г. Делчевско (често), Казанлъшко и пр.

Разновидността ЖА (ЖЪ) — *жа пиша, жъ дойда* — е редовно явление в Пловдивско, Първомайско, Чирпанско, части от Старозагорско, Ямболско, Тополовградско, Харманлийско, Никополско, Свищов-

ско, Родопите. В Македония то се среща частично в Костурско: с. Драничево и към Несрам.

Разновидността ЗА (ЗЪ) — *за пиша, зъ работя* — се употребява в Хасковско, Асеновградско, Ивайловградско, Тутраканско, Русенско, Беленско. В Македония се среща само в Костурско — с. Несрам и около него и в цялата Костенария. В Банат така говорят преселниците българи.

Разновидността СА — *са ида, са пиша* — се среща в южнотракийските говори. Тя е под гръцко влияние и вече изчезва.

Разновидността КЬЕ (КЕ, КЯ, КЮ) — *кье дойда, кя кажа, кю работиме* — е също много разпространена както в западните, така и в източните говори. В западните говори преобладава във изт. Софийско, Самоковско, Разложко (без Банско), Г. Делчевско (части), Петричко, Благоевградско; в източните говори: в тракийските говори (Първомайско, Хасковско, Харманлийско, Свиленградско, Тополовградско, Елховско, Малкотърновско и др.). В Западна Македония така говорят повечето селища. В Реканско — Галичко (мияците) казват КЯ: *кя дойда, кя кажеш, кя идет;* в Ихтиманско пък (Костенец, Самоковско) се среща и КЮ: *кю кажа, кю вида.*

Разновидността ЧЕ е типична за Видинско, Ломско, Белоградчишко, западно Софийско, Самоковско, Радомирско, Станкедимитровско, Кюстендилско, Банско, Трънско и др.: *я че ти кажем, що че ти кажем, ти не че прекажеш, иначе че се каеш.*

С това обаче не се изчерпват отделните диалектни различия в българския език. Но повече подробности не са необходими, защото другите разлики са много локални, несъществени. Над всички разновидности стои книжовният български език със своите общи и господствуващи особености, чрез които той присъствува във всеки отделен говор. Чрез творчеството на майсторите на словото той се обогатява от тях и става мощно средство за изграждане на духовното единство на всички българи от изток и запад, от север и юг. Затова дълг е на всеки българин да го овладява до съвършенство. Докато отделният диалект ни свързва с родното място — с неговия бит, нрави, обичаи, песни, приказки и мили спомени, книжовният език със своите многостранни богатства ни изважда от тесния езиков простор, като ни дава крила за полет под широкото родно небе. Напуснем ли това небе по каквато и да е причина, цялата родина пак застава край нас чрез книжовния език. А ония българи, които чужденецът е успял да откъсне от общата майка, за да ги погълне, книжовният език става закрила на народностното им съществувание като постоянна връзка с духа на неделимата родина, отразен в нейното минало и култура, в нейните въжделения.

По тоя начин пътят от диалекта, с който сме закърмени, към книжовния език, с който сме се възвисили, е път към народностното ни безсмъртие.
